

Αναζητώντας διέξοδο

Ο Χρήστος Λαμπράκης ενώπιον της πολιτικής κρίσης 1966-1967

Χρήστος Χρηστίδης

Διδάκτορας Ιστορίας ΕΚΠΑ

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Δεν θα αποτελούσε υπερβολή να υποστηριχθεί, ότι στη σύγχρονη πολιτική ιστορία της χώρας, λίγοι υπήρξαν εκείνοι που διέθεταν πολιτική αντίληψη ανάλογη αυτής του Χρήστου Λαμπράκη. Πνεύμα ανήσυχο, γοητευτικό, μία προσωπικότητα εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, αλλά συνάμα και εξόχως *άγνωστη*. Σε αντίθεση με τον άσπονδο αντίπαλό του, Πάνο Κόκκα που επέλεγε συχνά να καταθέτει τις θέσεις του (Χρηστίδης, 2007), αλλά και την Ελένη Βλάχου, ο Λαμπράκης αποστρεφόταν την προβολή. Σπανίως αρθρογραφούσε – τουλάχιστον ενυπόγραφα – με αποτέλεσμα η προσπάθεια να εντοπίσει κανείς το στίγμα του στον δημόσιο λόγο να καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής.

Με αυτό το δεδομένο, η διασταύρωση και τεκμηρίωση των πρωτοβουλιών που ανέλαβε και της συνολικής πολιτικής του πρότασης εξόδου από την πολιτική κρίση που κληροδότησε στη χώρα το 1965, καθίσταται επισφαλής αν όχι παρακινδυνευμένη. Πράγματι, με δεδομένο ότι η μελέτη των εφημερίδων του Συγκροτήματος δεν θα επαρκούσε για μία ανάλογη συνολική αποτύπωση και ερμηνεία των θέσεών του, αφού σπανίως εντοπίζεται ο εκδότης και ως αρθρογράφος, η έρευνα όφειλε να επιμείνει στις ελάχιστες διαθέσιμες πηγές, από τις οποίες μπορεί κανείς τεκμηριωμένα να εστιάσει στον ίδιο τον Λαμπράκη.

Επιχειρώντας μία «ανάγνωση» της αλληλουχίας των πρωτοβουλιών που αναλήφθηκαν για την εκτόνωση της πολιτικής έντασης μετά το καλοκαίρι του '65, καθίσταται σαφές το ειδικό βάρος των επιλογών του Χρήστου Λαμπράκη, που σε σημαντικό βαθμό καθόρισαν τις μετέπειτα εξελίξεις. Θα υποστηριχθεί, ότι ήδη από τα τέλη του 1965 – αν όχι και νωρίτερα – ο Λαμπράκης είχε ένα σχέδιο εξόδου από την κρίση που ακολούθησε με μικρές μόνο υπαναχωρήσεις για τους επόμενους

μήνες. Το εν λόγω σχέδιο είχε δύο άξονες και αφορούσε αφενός την επόμενη μέρα του Κέντρου και αφετέρου την υπέρβαση του παγιωμένου πλέον πολιτικού αδιεξόδου με μία συνολική αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες.

Ο Λαμπράκης και η Ένωση Κέντρου

Μετά την πρωτοφανούς έντασης κρίση του Ιουλίου του 1965, η κατάσταση του πολιτικού σκηνικού έδειχνε να κυριαρχείται από ένα αίσθημα στασιμότητας. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε τον Αύγουστο του 1966 ο Αμερικανός πρεσβευτής αναφερόμενος στους Έλληνες πολιτικούς: «Αντί της συνήθους ακόρεστης ζωντάνιας τους, πλέον δείχνουν κουρασμένοι επαναλαμβάνοντας πεισματικά τις ίδιες ερμηνείες γύρω από τα γεγονότα του περασμένου καλοκαιριού».¹ Αν όμως αυτό ήταν το κλίμα που εισέπραττε κάποιος για το πολιτικό σκηνικό εν γένει, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για τις ρευστές ισορροπίες στο εσωτερικό των κομμάτων. Η μακροήμερευση της κυβέρνησης του Στέφανου Στεφανόπουλου, παρά την ισχνή πλειοψηφία ενός έως δύο βουλευτών, ενίσχυε τις εντάσεις και επέτεινε τα εσωτερικά αδιέξοδα (Χρηστίδης, 2009). Μάλιστα, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί, ότι οι φυγόκεντρες τάσεις που ενυπήρχαν τόσο στην Ένωση Κέντρου (Χρηστίδης, 2008 και 2018), όσο και στην ΕΡΕ ενισχύθηκαν περαιτέρω λόγω της εγγενούς απαξίωσης της πολιτικής, δημιουργώντας ακόμη οξύτερα προβλήματα στις ηγεσίες τους.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, έχοντας απωλέσει μία σημαντική μερίδα ιστορικών στελεχών που είχαν ηγηθεί των Ιουλιανών και με ιδιαίτερα επιβαρυμένη πλέον την υγεία του, όφειλε να διαχειριστεί και τη ρευστότητα που προκαλούσε η ολοένα εντεινόμενη αυτονόμηση του Ανδρέα Παπανδρέου, που δρούσε πλέον ως επικεφαλής ενός άτυπου κεντροαριστερού ρεύματος εντός του κόμματος (Παπακωνσταντίνου 1998, σ. 313). Η στάση αυτή του υιού Παπανδρέου, δημιουργούσε έντονες αντιδράσεις στα στελέχη που είχαν παραμείνει πιστά στον αρχηγό του Κέντρου, αλλά δεν ήταν διατεθειμένα να επιτρέψουν υπαναχωρήσεις σε βασικές αρχές της παράταξης. Ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε είναι η

¹ Talbot (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, "Greece, one year after the fall of Papandreou", 12 Αυγούστου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece.

αντίδραση του πρώην υφυπουργού Εθνικής Αμύνης Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, ο οποίος δήλωνε σε συνομιλία του με Αμερικανούς αξιωματούχους, ότι «ο ίδιος και άλλοι βουλευτές δεν ήθελαν να αποχωρήσουν από το κόμμα, γιατί τότε θα επέτρεπαν στον Ανδρέα και τους “Αριστερούς φίλους” του να το αλώσουν» (Παπαχελάς 1997, σ. 229). Επιχειρώντας μία ερμηνεία της δυσπιστίας που εξέφραζαν έναντι των θέσεων του Ανδρέα στελέχη και παράγοντες του Κέντρου (ανάμεσά τους και ο Χρήστος Λαμπράκης), ο Αμερικανός πρέσβης Phillips Talbot σημείωνε χαρακτηριστικά:

Αμφιβάλω αν κάποιο από τα εξοργισμένα αυτά στελέχη του Κέντρου θα εκδηλώσει την αντίθεσή του αποχωρώντας από το κόμμα πριν τις εκλογές. Όλοι αναγνωρίζουν ότι ο γηραιός Παπανδρέου συνεχίζει να είναι η πλέον δημοφιλής πολιτική προσωπικότητα της χώρας, καθώς και ότι σε ό,τι αφορά τους αντιπάλους του Ανδρέα, η μόνη ελπίδα επανεκλογής τους είναι η παραμονή τους υπό τη σκέπη της Ένωσης Κέντρου. Πιθανότατα θα προσπαθήσουν να συγκρατήσουν τις φιλοδοξίες του Ανδρέα περιμένοντας τη στιγμή που ο Γεώργιος Παπανδρέου θα αποχωρήσει ή θα προκύψει κάποια άλλη καταλυτικής σημασίας πολιτική μεταβολή.²

Σε αυτό το ιδιαίτερα δυσχερές περιβάλλον, ο Χρήστος Λαμπράκης επέμενε ότι ο Γεώργιος Μαύρος αποτελούσε τη μόνη ενδεδειγμένη επιλογή, αν και ως διοικητής της Εθνικής Τραπέζης απείχε του στενού πυρήνα της πολιτικής σκηνής. Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι τουλάχιστον ως το καλοκαίρι του 1966, που η κατάσταση της υγείας του Γεωργίου Παπανδρέου έβαινε σταθερά επιδεινούμενη, η «λύση Μαύρου» επανερχόταν σε κάθε ευκαιρία από τον εκδότη του *Βήματος*, τόσο μέσω των εντύπων του, όσο και σε ιδιωτικής φύσης συνομιλίες του.

Κατά την πρώτη συνάντηση γνωριμίας του Λαμπράκη με τον Talbot, τον Απρίλιο του 1966 ο εκδότης υποστήριξε ότι δεν υπάρχει τρόπος να ξεπεραστεί η πολιτική κρίση αν προηγουμένως δεν συμφωνηθεί μία ημερομηνία εκλογών, ακόμη και αν αυτές διεξάγονταν μετά από αρκετούς μήνες. Παρά ταύτα, προσέθεσε ότι η πρότασή του δεν είχε βρει υποστήριξη, ενώ και ο Κωνσταντίνος είχε αρνηθεί να την εξετάσει. Δείχνει συνεπώς προφανές, ότι ο Λαμπράκης επιχειρούσε απευθυνόμενος στον Talbot να κερδίσει τη στήριξή του στο σχέδιό του, ελπίζοντας ότι έτσι θα

² Talbot (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Greece, one year after the fall of Papandreu”, 12 Αυγούστου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL Greece-US.

μπορούσε σταδιακά να βρει ευήκοα ώτα και σε άλλους θεσμικούς παράγοντες. Σε ό,τι αφορούσε την Ένωση Κέντρου, υποστήριξε στο συνομιλητή του, ότι ο Παπανδρέου σταδιακά θα αποχωρούσε από την κεντρική πολιτική σκηνή, λόγω και των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε, αλλά και του προχωρημένου της ηλικίας του. Σύμφωνα με τον Talbot, ο Λαμπράκης: «εξέφραζε την ελπίδα ότι κάτι τέτοιο δεν θα γινόταν αιφνιδιαστικά, γιατί αλλιώς η επιρροή του σε “έναν αριθμό βουλευτών” (που αρνήθηκε να προσδιορίσει) θα χανόταν μαζί με τον πρώην πρωθυπουργό», ενώ συμπλήρωνε ότι χωρίς τον πρώην πρωθυπουργό στην αρχηγία, κανείς δεν θα μπορούσε να διασφαλίσει τον έλεγχο και την ενότητα του Κέντρου.

Ειδικότερα, μιλώντας στον Talbot, ο Λαμπράκης υποστήριξε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου, χειραγωγούσε τους Αριστερούς, αλλά ταυτόχρονα επηρεαζόταν και ο ίδιος από την Αριστερά, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα ότι σταδιακά θα αναδεικνύονταν άλλα στελέχη, που θα μπορούσαν να στρέψουν το κόμμα προς το Κέντρο. Επιχειρώντας, μάλιστα, να κάνει ξεκάθαρες τις επιλογές του ο Λαμπράκης υπογράμμισε το παράδειγμα του Γεωργίου Μαύρου, σημειώνοντας πάντως ότι «υφίσταται μεν, οφείλει όμως να εργαστεί στην κατεύθυνση της οικοδόμησης ενός διακριτού πολιτικού προφίλ».³

Ήταν όμως βέβαιος για την επιλογή του Γεωργίου Μαύρου; Αναμφισβήτητα όχι. Και μόνο η ανακίνηση θέματος διαδοχής του Παπανδρέου, ενείχε πολλαπλούς κινδύνους για τον Λαμπράκη. Κατά συνέπεια όφειλε να γίνεται με λελογισμένες κινήσεις, που δεν θα προκαλούσαν αντιδράσεις. Αναφερόμενος σε αυτή την ανάγκη διατήρησης των λεπτών ισορροπιών, ο εκδότης της *Ελευθερίας* Πάνος Κόκκας σημείωνε με καταφανώς σκωπτική διάθεση έναντι του άσπονδου αντιπάλου του:

Ο Λαμπράκης σε κάποια στιγμή θα αποσύρει την στήριξή του σε μία τέτοια λύση όπως έκανε και με τον Στεφανόπουλο (ενν. τον Αύγουστο του 1965) για τον απλό λόγο ότι αν απομακρυνόταν από τον Παπανδρέου αυτό θα του κόστιζε το 50% της κυκλοφορίας των εφημερίδων του. Έτσι βρίσκεται σε δίλημμα και ενώ θέλει να αφανίσει τον Μητσοτάκη και

³ Vigderman (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Conversation between Ambassador Talbot and To Vima Publisher Lambrakis”, 14 Απριλίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

εμένα προωθώντας τον Μαύρο, παράλληλα θέλει φυσικά και να πουλάει εφημερίδες.⁴

Ο σχεδιασμός του Λαμπράκη για την προβολή της «λύσης Μαύρου» ως εναλλακτικής μίας «κληροδότησης» του Κέντρου στον υιό Παπανδρέου, συνεχίστηκε και κατά το επόμενο διάστημα. Τον Ιούνιο ο Μαύρος παραιτήθηκε από τη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας προκειμένου να επανέλθει στην ενεργό πολιτική (Λιναρδάτος, 1978-1987). Επιβεβαιώνοντας μάλιστα στην πράξη τη στήριξή του, ο Λαμπράκης του έδωσε τη δυνατότητα να αρθρογραφήσει, τοποθετούμενος ανοικτά υπέρ της άμεσης διενέργειας εκλογών σημειώνοντας ότι πρόκειται για «καθήκον του Ανωτάτου Άρχοντος» (Γ. Μαύρος, «Η ανωμαλία. Εκλογαί – η μόνη λύσις», *Το Βήμα*, 19 Ιουνίου 1966).

Παράλληλα, εντείνονταν και οι προσπάθειες διαμόρφωσης ενός πυρήνα στελεχών στο εσωτερικό του Κέντρου, που – εφόσον ο Μαύρος το αποφάσιζε – θα ήταν διατεθειμένα να τον στηρίξουν. Επρόκειτο για βουλευτές, που αντιτίθεντο πλήρως στις αρχηγικές φιλοδοξίες του Ανδρέα Παπανδρέου (Παπακωνσταντίνου, 1998, σ. 322-323). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι η πρεσβεία έδειχνε να έχει ήδη καταλήξει στα στελέχη που θα μπορούσαν να περιληφθούν σε αυτή την ομάδα αναφέροντας τους: Μπαλτατζή, Παπακωνσταντίνου, Χούτα, Σπανορήγα και Παπαπολίτη.⁵ Καθίσταται συνεπώς σαφές, ότι το Κέντρο ένα χρόνο μετά τα Ιουλιανά επιχειρούσε να διαμορφώσει εκ νέου τις ισορροπίες στο εσωτερικό του, διαχειριζόμενο εξόχως αντικρουόμενες δυναμικές.

Σε κάθε περίπτωση, ο εν λόγω σχεδιασμός ενείχε πολλούς κινδύνους για τον Χρήστο Λαμπράκη. Η πιθανότητα ρήξης με το περιβάλλον των Παπανδρέου συνιστούσε απολύτως απευκταίο σενάριο. Ως πραγματιστής, λοιπόν, αγγίζοντας πιθανόν τα όρια του κυνισμού, επέλεξε παράλληλα με την πρωτοβουλία Μαύρου, να προσεγγίσει και την άλλη πλευρά, καλύπτοντας όλα τα πιθανά σενάρια. Έτσι, λίγες

⁴ Thomson (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Views of Eleftheria Publisher Kokkas on Greek Political Scene”, 26 Οκτωβρίου 1965, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 12 Greece

⁵ American Embassy (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “The Present Greek Political Scene”, 1 Ιουλίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

μόνο ημέρες μετά τη δημοσίευση των άρθρων του Μαύρου, το *Βήμα* φιλοξένησε δύο άρθρα του Ανδρέα Παπανδρέου. Λίγες ημέρες αργότερα σε έκθεσή της Πρεσβείας, σημειώνεται χαρακτηριστικά:

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο Λαμπράκης, που τον ενδιαφέρουν πρωτίστως οι πωλήσεις των εντύπων του, έχει προσπαθήσει το τελευταίο διάστημα να προσεγγίσει τον Ανδρέα, ίσως προκειμένου να διασφαλίσει τα συμφέροντά του σε περίπτωση που το σχέδιο «Μαύρος» αποτύχει. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι στις 26 Ιουνίου ο Ανδρέας Παπανδρέου δημοσίευσε άρθρο του στο *Βήμα* κάτι που δείχνει να επιβεβαιώνει την προσπάθεια συνεργασίας των δύο ανδρών.⁶

Παρακολουθώντας την τακτική του Λαμπράκη, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι αν και προσπαθούσε να μην αποκόβει τις διόδους επικοινωνίας με τον Ανδρέα Παπανδρέου, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του Φθινοπώρου, επέμενε emphaticά στην επιλογή Μαύρου τόσο μέσα από τις εφημερίδες του, όσο και στις κατ' ιδίαν συνομιλίες του. Όμως τα δεδομένα άρχισαν να μεταβάλλονται μετά τον Σεπτέμβριο, καθώς ο Γεώργιος Παπανδρέου έδειχνε να ξεπερνά τα προβλήματα υγείας του και να επανενεργοποιείται στην κατεύθυνση μίας λύσης του πολιτικού αδιεξόδου. Πλέον ο Λαμπράκης εμφανίζεται διαλλακτικότερος στους συνομιλητές του υποστηρίζοντας ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε εξελιχθεί σημαντικά σε επίπεδο πολιτικών παρεμβάσεων. Επιμένοντας, σε κάθε περίπτωση ότι συνεχίζει να μην τον εμπιστεύεται, ο Λαμπράκης σημείωνε σε συνομιλία του με Αμερικανό πρέσβη: «Όσοι πιστεύουν ότι ο χρόνος μετρά αντίστροφα για τους Παπανδρέου κάνουν λάθος».⁷

Συνιστά άραγε αυτή η υπαναχώρηση του Λαμπράκη, μία κίνηση τακτικής – με δεδομένο ότι γνώριζε πως πλέον οι Παπανδρέου είχαν αποκαταστήσει πλήρως τις επαφές τους με την Πρεσβεία ή αποτέλεσμα μίας νέας στάθμισης των πολιτικών

⁶ American Embassy (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “The Present Greek Political Scene”, 1 Ιουλίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

⁷ American Embassy (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Memorandum of Conversation: Christos Lambrakis – Phillips Talbot”, 31 Οκτωβρίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

ισορροπιών; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να είναι μονοδιάστατη. Πράγματι στις 29 Σεπτεμβρίου 1966 ο Γεώργιος και ο Ανδρέας Παπανδρέου συναντήθηκαν με τον Talbot στο Καστρί σε μία κομβικής σημασίας στιγμή για την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στη χώρα, κατά την οποία ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου διεμήνυσε στους Αμερικανούς ότι προτίθεται να αναζητήσει οδούς συνεννόησης με τα Ανάκτορα προκειμένου η χώρα να οδηγηθεί σε εκλογές υπό κοινά αποδεκτούς όρους (Παπαχελάς, σ. 260-270, Χρηστίδης 2009, σ. 133-134).

Επιχειρώντας μία πιθανώς επισφαλή εκτίμηση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Λαμπράκης στο ζήτημα της ηγεσίας του Κέντρου επέδειξε για μία ακόμη φορά εξαιρετικά αντανακλαστικά. Αναγνωρίζοντας πλέον τη δυναμική που είχαν οι πρωτοβουλίες των Παπανδρέου, κατέληξε ότι η στήριξη του Μαύρου είχε χάσει το momentum της. Η αρχηγία Παπανδρέου δεν επρόκειτο να αμφισβητηθεί και η διαδοχή του θα αποτελούσε αντικείμενο μελλοντικών διεργασιών. Έτσι δείχνει να αναβάλλει κάθε σχετική συζήτηση αναφορικά με το μέλλον της Ένωσης Κέντρου, εστιάζοντας στην επίλυση του μείζονος διακυβεύματος: της πολιτικής κρίσης.

Ο Λαμπράκης έναντι της πολιτικής κρίσης

Αν το ζήτημα της αρχηγίας του Κέντρου αποτέλεσε αντικείμενο έντονου προβληματισμού για τον Λαμπράκη, η υπέρβαση του πολιτικού αδιεξόδου συνιστούσε αναμφισβήτητα τον κεντρικότερο άξονα της προσπάθειάς του. Στην περίπτωση αυτή, όμως, είχαμε μία σαφώς πιο ανοικτή διαδικασία· μία πρωτοβουλία την οποία υποστήριξε με θέρμη τόσο ιδιωτικώς όσο και δημοσίως. Μία πρώτη καταγραφή των προτάσεών του εντοπίζεται τον Απρίλιο του 1966 κατά την πρώτη του συνάντηση με τον Talbot. Αφού σημείωσε στον συνομιλητή του, ότι η Ελλάδα δεν αποτελούσε χώρα με σοβαρό θεσμικό πλαίσιο και όλα περιστρέφονταν γύρω από πρόσωπα και δίκτυα, ο Λαμπράκης ανέλυσε την πρότασή του, επιμένοντας ότι μόνο μέσα από τον καθορισμό ημερομηνίας εκλογών θα μπορούσε να δοθεί ένα μήνυμα επανεκκίνησης του πολιτικού βίου, συμπληρώνοντας πάντως ότι παρά τις σχετικές πιέσεις του προς τον βασιλιά εκείνος είχε «δυστυχώς αρνηθεί». Η προσφυγή στις

κάλπες αποτελούσε για τον Λαμπράκη τη μόνη διέξοδο καθώς, σύμφωνα με όσα ανάφερε στον Talbot:

Με τον τρόπο αυτό, το πολιτικό σύστημα θα περνούσε το μήνυμα προς την κοινωνία ότι η παρούσα κατάσταση δεν ήταν αποδεκτή και παράλληλα θα κινητοποιούσε μια σειρά προσώπων που προτιμούσαν να μένουν στο περιθώριο και άρα στο απυρόβλητο. Αντιθέτως, η αποφυγή των εκλογών, θα έδινε την εντύπωση ότι η παρούσα κατάσταση ήταν αποδεκτή από τα Ανάκτορα, κάτι που ήταν βέβαιο ότι δεν θα απέβαινε επωφελές για το Στέμμα.⁸

Κατά πόσον όμως ήταν έτοιμο το πολιτικό σύστημα να δεχθεί μία τέτοια «λύση» αν προηγουμένως δεν είχε βρεθεί κοινός τόπος για μία σειρά από ανοικτά ζητήματα όπως το εκλογικό σύστημα; Παρά την ψυχρή αντίδραση που εισέπραξε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, ο Λαμπράκης σύντομα ενέτεινε τις προσπάθειές του αποφασίζοντας να δημοσιοποιήσει τις θέσεις του μέσα από μία σειρά τεσσάρων ενυπόγραφων άρθρων που δημοσίευσε στο *Βήμα* στα τέλη Μαΐου του 1966. Επρόκειτο για μία σπάνια δημόσια τοποθέτηση εξαντλητικής και εις βάθος ανάλυσης των αιτίων της πολιτικής κρίσης και των ενδεδειγμένων λύσεων. Σύμφωνα με την προσέγγισή του:

Οι μεγάλες πολιτικές κρίσεις εμφανίζονται ενίοτε και την ευεργετική τους πλευρά. Διότι, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον παροξυσμό μικράς ασθένειας, παρέχουν την ευκαιρία για να διαγνωσθεί με τρόπο θετικό η νοσηρή κατάσταση, τα αίτια της οποίας παρέμεναν ως τότε λανθάνοντα ή ανεξακρίβωτα. Τα όσα συνέβησαν στην πολιτική ζωή του τόπου μας κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1965 έδωσαν ίσως τις πρώτες ώρες, την εντύπωση «κεραυνού εν αιθρία». Μία τέτοια ερμηνεία θα ήταν υπερβολικά αισιόδοξη: στην πραγματικότητα αποδείχθηκε ότι τα γεγονότα από τον Ιούλιο κι εδώθε δεν ήσαν άλλο παρά το αποκορύφωμα και η δραματικότερη ασφαλώς εκδήλωση της ασθένειας που κατέχει προ πολλού τον εθνικό μας οργανισμό. (Χρ. Λαμπράκης, «Εθνικό και πολιτικό πρόβλημα: η ώρα της ειρηνικής επαναστάσεως», *Το Βήμα*, 22 Μαΐου 1966)

⁸ Vigdeman (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Conversation between Ambassador Talbot and To Vima Publisher Lambrakis”, 14 Απριλίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

Επρόκειτο για μία εξαιρετικά εύστοχη προσέγγιση που τοποθετούσε όλους προ των ευθυνών τους. Αναγνωρίζοντας τις διαχρονικές παθογένειες ενός συστήματος που σταθερά εθελοτυφλούσε έναντι κομβικής σημασίας ανεπαρκειών που το χαρακτήριζαν, ο Λαμπράκης θα αποτολμήσει να αναφερθεί – μέσω μίας μεταφοράς – σε μία «ευκαιρία». Μήπως πράγματι το απόλυτο τέλμα, στο οποίο είχε καταλήξει το πολιτικό σύστημα μπορούσε να λειτουργήσει ως καταλύτης αναστοχασμού για κοινωνία και πολιτικούς προκειμένου το αδιέξοδο να μετατραπεί σε ευκαιρία για τη συνολική αναμόρφωση κατεστημένων αντιλήψεων και στρεβλώσεων; Αποφεύγοντας τους υπαινιγμούς, στο άρθρο του ο Λαμπράκης τοποθετείται με τρόπο που δεν επιδέχεται παρερμηνείες, σημειώνοντας emphaticά:

Αν δοθεί στο σημερινό πολιτικό τέλμα η μόνη φυσιολογική διέξοδος: οι εκλογές

Αν τα πολιτικά κόμματα συγχρονίσουν τους όρους λειτουργίας τους για να καταστήσουν τον ψηφοφόρο λαό συμμετέχο και κοινωνό στην άσκηση της πολιτικής και όχι μόνο δωρητή από τον οποίο αφαιρείται ο λόγος την επομένη των εκλογών.

Αν τα κόμματα διατυπώσουν και περιλάβουν στα προγράμματά τους τις επιβαλλόμενες – κατά την κρίση των αρμοδίων οργάνων τους – συνταγματικές μεταρρυθμίσεις για να τις υποβάλουν κατόπιν στην κρίση του λαού.

Αν αντιμετωπίσουν με γενναιότητα το θέμα της Άκρας Αριστεράς και λύσουν κατά συνέπεια, ένα από τα κύρια ηθικά και πολιτικά προβλήματα λειτουργίας του κοινοβουλίου.

Τότε η πρώτη «τακτική κίνηση» της ειρηνικής επαναστάσεως, στον τομέα των πολιτικών κομμάτων θα έχει συντελεσθή.

Κι αν όλα αυτά ΔΕΝ ΓΙΝΟΥΝ, όπως πολλοί απαισιόδοξοι ή έμπειροι παρατηρητές διατείνονται; Τότε ΚΑΤ' ΑΝΑΓΚΗ, πρέπει να προχωρήσωμε σε άλλες μορφές της επαναστάσεως αυτής.

Όταν ο λαός ΤΟ ΘΕΛΕΙ, ο λαός ΤΟ ΜΠΟΡΕΙ να επιβάλει την θέλησή του ΚΑΙ στους εντολοδόχους του ΚΑΙ στους ανώτατους άρχοντες της πολιτείας ΤΟΥ. [Η υπογράμμιση από το πρωτότυπο](Χρ. Λαμπράκης, «Η ώρα της ειρηνικής επαναστάσεως: τα κόμματα αρχών και η δημοκρατία», Το Βήμα, 26 Μαΐου 1966).

Ποια ήταν όμως η στόχευση αυτής της δημόσιας πρόσκλησης; Σε ποιόν απευθυνόταν ο Λαμπράκης; Είναι σαφές, ότι ο έμπειρος εκδότης ήθελε – μέσω της δημόσιας κατάθεσης των προτάσεών του – να ενεργοποιήσει τα αντανάκλαστικά τις κοινωνίας, αλλά κυρίως να θέσει τις ηγετικές ομάδες των κομμάτων και τα Ανάκτορα προ των ευθυνών τους. Προκειμένου να υπερκεράσουν τα εμπόδια, κοινωνία και πολιτικό σύστημα όφειλαν να αναμετρηθούν με τις ευθύνες τους και να είναι σε θέση από κοινού να προβούν σε ρήξεις. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι διεργασίες δεν θα εξελίσσονταν εν κρυπτώ. Όλοι θα έπρεπε να τοποθετηθούν.

Οι σχετικές συζητήσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού, ενώ ήδη ο Κωνσταντίνος είχε εξουσιοδοτήσει τον διευθυντή του πολιτικού του γραφείου Δημήτρη Μπίτσιο να διερευνήσει τις προθέσεις του Καραμανλή και των υπολοίπων πολιτικών αρχηγών ως προς τον τρόπο εξόδου από την κρίση. Παράλληλα, και ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε διαμηνύσει στο Παλάτι ότι εφόσον συμφωνηθεί μία ημερομηνία εκλογών, θα ήταν διατεθειμένος να αποδεχθεί μεταβατική κυβέρνηση ακόμη και για διάστημα πλέον των σαρανταπέντε ημερών. Από την πλευρά του ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου θα δεσμευόταν ότι δεν επρόκειτο να συνεργαστεί μετεκλογικά με την Αριστερά και θα περιόριζε την αντιβασιλική ρητορεία του. (Νικολακόπουλος, 2001, σ. 362-363· Χρηστίδης, 2009, σ. 133-134)

Επρόκειτο για κινήσεις που γίνονταν με άκρα μυστικότητα, την ώρα που στη δημόσια σφαίρα η πόλωση παρέμενε (Κανελλόπουλος, 2007, Χρηστίδης, 2009). Ήταν όμως εν γνώσει του Λαμπράκη; Πρόκειται για ένα ερώτημα που δύσκολα μπορεί να απαντηθεί με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας. Πάντως στα τέλη Οκτωβρίου, στο πλαίσιο συνάντησής του με τον Talbot, ο Λαμπράκης επανήλθε στην πρότασή του για προκήρυξη εκλογών εντός έξι έως οκτώ μηνών και ορκωμοσία κάποιου είδους κυβέρνησης στο ενδιάμεσο. Σύμφωνα με την προσέγγισή του, με αυτόν τον τρόπο η συζήτηση θα σταματούσε να περιστρέφεται γύρω από το αν θα έπρεπε να γίνουν εκλογές και «όλες οι πλευρές θα αναγκάζονταν να ασχοληθούν με πιο σημαντικά ζητήματα που οφείλουν να απασχολούν το εκλογικό σώμα».⁹ Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Λαμπράκης συμπλήρωσε τον συλλογισμό του διερωτώμενος γιατί

⁹ American Embassy (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Memorandum of Conversation: Christos Lambrakis – Phillips Talbot”, 31 Οκτωβρίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece

όλοι αντιδρούσαν στο ενδεχόμενο εκλογών τη στιγμή που ήταν απολύτως ξεκάθαρο ότι αυτές ήταν απολύτως απαραίτητες. «Είναι το Παλάτι που αποτρέπει ένα τέτοιο ενδεχόμενο; Πρόκειται για συνομωσία;» Σημείωνε στον συνομιλητή του, προσθέτοντας ότι ο ίδιος «Δεν μπορούσε να δώσει απάντηση».¹⁰

Βρισκόμαστε άραγε ενώπιον ενός σχεδίου αποπροσανατολισμού που στόχο είχε να πείσει τον Αμερικάνο συνομιλητή του, ότι ο ίδιος δεν είχε γνώση των τεκταινομένων; Πιθανότατα ναι. Άλλωστε οι κανόνες μυστικότητας όφειλαν να τηρηθούν. Σε κάθε περίπτωση, και ο Talbot – που είχε πλήρη ενημέρωση για τις κινήσεις προσέγγισης Παπανδρέου – Ανακτόρων – έδειξε να εξαντλεί τη διπλωματική του δεινότητα απαντώντας, ότι «αν και δεν είναι μάντης, μπορεί να καταλάβει ότι πολλοί εμφανίζονται απρόθυμοι έναντι ενδεχόμενων εκλογών επειδή ανησυχούν για την επανεκλογή τους».

Όταν λίγες εβδομάδες αργότερα ο Κανελλόπουλος θα άρει την στήριξή του στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου και ο Κωνσταντίνος θα δώσει εντολή σχηματισμού μεταβατικής κυβέρνησης στον Ιωάννη Παρασκευόπουλο, η ύπαρξη μυστικής συμφωνίας μεταξύ Παπανδρέου, Κανελλόπουλου και βασιλιά Κωνσταντίνου δύσκολα μπορούσε πλέον να αμφισβητηθεί (Κανελλόπουλος, 2007, σ. 103-110· Χρηστίδης, 2009, σ. 134-136 · Παπανδρέου, 1974, σ. 290). Αντιθέτως, οι εφημερίδες αναφέρονταν πλέον ανοικτά στην εμπλοκή των εκδοτών της *Καθημερινής* και του *Βήματος* στις συνεννοήσεις που προηγήθηκαν της συμφωνίας.

Πράγματι, η παρέμβασή τους δείχνει να ήταν κομβική για την τελική ευόδωση του εξαιρετικά αμφίβολου αυτού εγχειρήματος, συντελώντας να παρακαμφθούν εμπόδια και να διατηρηθούν παράλληλα οι εσωκομματικές ισορροπίες τόσο στην Ένωση Κέντρου, όσο και στην ΕΡΕ. Ο Talbot μάλιστα θα σημειώσει στις 22 Δεκεμβρίου 1966, δύο ημέρες μετά την πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, ότι ο Χρήστος Λαμπράκης μεσολάβησε ώστε να εξασφαλιστεί η σύμφωνη γνώμη του Παπανδρέου προκειμένου να μπορέσει να στηριχθεί μία μεταβατική κυβέρνηση.¹¹

¹⁰ American Embassy (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, “Memorandum of Conversation: Christos Lambrakis – Phillips Talbot”, 31 Οκτωβρίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece.

¹¹ Phillips Talbot (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 22 Δεκεμβρίου 1966, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, POL 15 Greece.

Αν και το ουσιαστικό βήμα για την υπέρβαση των εμποδίων όφειλε να γίνει από τους αρχηγούς των δύο κομμάτων και τον Κωνσταντίνο, είναι αμφίβολο αν αυτό θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την μεσολάβηση των δύο εκδοτών. Τόσο μέσω του δημόσιου λόγου του, όσο και στις κατ' ιδίαν συζητήσεις με πολιτικούς και άλλους θεσμικούς παράγοντες, φαίνεται ότι ο Χρήστος Λαμπράκης συνέβαλε τα μέγιστα. Αντίστοιχα, συχνές φαίνεται ότι ήταν και οι επαφές του με τον Δημήτρη Μπίτσιο, ως εκπρόσωπο των Ανακτόρων και έμπιστο του Κωνσταντίνου. Θα μπορούσε, άραγε να είχε επιτευχθεί αυτή η συνεννόηση χωρίς αυτή τη μεσολάβηση; Η απάντηση είναι μάλλον δύσκολη. Παράλληλα, όμως, η αναγνώριση της αδυναμίας του πολιτικού προσωπικού να λειτουργήσει αυτόνομα, ακόμη και έναντι τόσο ισχυρών προκλήσεων συνιστά μία μάλλον επώδυνη αλήθεια για το πολιτικό σύστημα της εποχής. Αναγνωρίζοντάς τη, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος θα υπογραμμίσει χαρακτηριστικά σε επιστολή του στον Καραμανλή:

Φαίνεται πως πρωτοστάτησαν η Ελένη και ο Χρήστος. (Όταν το κέντρον θάρους της πολιτικής εξουσίας από τον πολιτικό κόσμο μεθίσταται στον Τύπο έχομε εκτροπή της δημοκρατίας. Διευθύνουν οι ανεύθυνοι τους υπεύθυνους!).¹²

Ο Λαμπράκης ήταν αναμφισβήτητα ένας από τους βασικούς πρωταγωνιστές και της υπό εξέταση περιόδου. Λίγους μήνες πριν την τελική εκτροπή του πολιτεύματος πρωτοστάτησε στις προσπάθειες άμυνας ενός πολιτικού συστήματος που προσπαθούσε να επιβιώσει έναντι όσων το επιβουλεύονταν. Δημοσία και ιδιωτικά επέμενε στην ανάγκη να δοθεί δημοκρατική διέξοδος στο πολιτικό τέλμα που ταλάνιζε τον τόπο. Επί μήνες επέμενε emphaticά στην ανάγκη διεξαγωγής εκλογών προκειμένου να επιστρέψει η ηρεμία στο πολιτικό σκηνικό.

Παρά ταύτα, πρέπει να εξεταστεί αν στο σημείο που είχαν φτάσει τα πράγματα, τα πολλαπλά αδιέξοδα που αντιμετώπιζε το πολιτικό σύστημα της χώρας εν γένει, επέτρεπαν την επιτυχία της όποιας λύσης ή την υπαγωγή της κρίσης σε κάποιο

¹² Κωνσταντίνος Τσάτσος (Αθήνα) προς Κωνσταντίνο Καραμανλή (Παρίσι), 24 Δεκεμβρίου 1966. Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φ. 46^Α.

έλεγχο. Αν και κατά πάσα πιθανότητα ο Λαμπράκης κατανοούσε αυτή την πραγματικότητα, δεν μπορεί παρά να του αναγνωριστεί ότι εκείνος τουλάχιστον συνέχιζε να προσπαθεί.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Κανελλόπουλος Π. (2007). *Ιστορικά δοκίμια: πως εφθάσαμεν στην 21^η Απριλίου*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Λαμπράκης, Χρ. (1966α, 22 Μαΐου). Η ώρα της ειρηνικής επαναστάσεως. *Το Βήμα*.

Λαμπράκης, Χρ. (1966β, 24 Μαΐου). Ανάκτορα, καθεστώς και κυρίαρχος λαός. *Το Βήμα*.

Λαμπράκης, Χρ. (1966γ, 25 Μαΐου). Η ανάπηρη Βουλή. *Το Βήμα*.

Λαμπράκης, Χρ. (1966δ, 26 Μαΐου). Τα κόμματα αρχών και η δημοκρατία». *Το Βήμα*.

Λιναρδάτος Σπ. (1978-1987). *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*. Τομ. Ε' 1964-1967. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Νικολακοπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Παπανδρέου, Αν. (1974). *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρανάση.

Παπακωνσταντίνου, Μ. (1998). *Η παραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τομ. Β', *Από τη Μοναρχία στη Δικτατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Προσκήνιο.

Παπαχελάς, Αλ. (1997). *Ο Βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας: ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία

Χρηστίδης, Χρ. (2007). Ο λόγος ενός πρωταγωνιστή: προσεγγίζοντας την περίοδο 1964-1968 μέσα από μία επιστολή του Πάνου Β. Κόκκα. *Κλειώ*, 4, 139-158.

Χρηστίδης, Χρ. (2008). Ανένδοτος αγώνας: η αιχμή του δόρατος. Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της *Ελευθερίας*, 1961-1963. Στο Α. Ρήγος, Σ.Ι. Σεφεριάδης & Ε. Χατζηβασιλείου (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο,*

κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες (σ. 166-182). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Χρηστίδης, Χρ. (2009). Η πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου (Δεκέμβριος 1966): μια λησμονημένη βασιλική παρέμβαση. Στο Μ. Βασιλάκης (Επιμ.), *Από τον ανένδοτο στη δικτατορία* (σ. 129-143). Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης και Εκδόσεις Παπαζήση.

Χρηστίδης, Χρ. (2018), *Ανένδοτος αγώνας: η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης, 1961-1963* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.